

ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Юзікова Н. С.

ВСТУП

Майбутнє будь-якого суспільства та його стійкість залежать від рівня духовного, фізичного та соціального розвитку молодого покоління, а також від його глибокого розуміння ролі та значення прав людини. Повага до прав людини починається зі ставлення суспільства до дитини, що передбачає безумовне визнання цінності дитинства та наявність у дітей адресних інтересів і потреб. Це означає, що забезпечення прав дитини безпосередньо залежить від свідомої, цілеспрямованої державної політики від європейського до національного та місцевого рівня. З огляду на це, правовий та інституційний досвід захисту прав дитини під час збройного конфлікту та у повоєнний період набуває важливого значення. Саме він дозволяє визначити ефективні механізми адаптації та реформування системи, щоб навіть в умовах збройної агресії та у період відбудови України, створити необхідні соціально-економічні та політичні умови для життя, соціалізації та нормального розвитку дітей як стратегічного ресурсу нації.

Необхідність забезпечення всебічного та ефективного захисту прав дитини в Україні вимагає насамперед посилення інституційного підходу, який гарантує не лише декларацію прав, а й їхню системну реалізацію цілеспрямованої державної політики. Однак, можливості її прийнятної реалізації на рівні держави й суспільства ускладнені повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, що призвело до системних і масштабних порушень основоположних прав дитини. Під час парламентського контролю, здійснюваного Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, було виявлено численні випадки посягань на ключові права, гарантовані міжнародним законодавством. До них належать право на безпеку, життя, освіту, здоров'я та розвиток, а також право на збереження індивідуальності, що включає громадянство та сімейні зв'язки. Також були зафіксовані порушення права на приватне і сімейне життя та недоторканність житла, що є важливими для стабільності дитячої психіки.

Міжнародно-правові норми реалізації і захисту прав дитини формують цілісну систему, яка, по-перше, визначає стандарти позитивної соціалізації та розвитку особистості, а по-друге, вимагає особливого підходу до захисту неповнолітніх у колі кримінальної юстиції. Тому аналіз імплементації міжнародних зобов'язань у національне законодавство України є невід'ємною складовою дослідження засад захисту прав дитини у сучасний та повоєнний період.

Наслідки повномасштабної збройної агресії висувують на перший план проблему правового та інституційного захисту прав дитини у повоєнний період, що є основою для відновлення України. Результати дослідження забезпечать науково обґрунтовану базу для розробки національної політики захисту прав дитини на довгострокову перспективу.

1. Актуальні виклики та національні механізми захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови

Актуальні виклики захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови полягають у трансформації характеру загроз від безпосередньої фізичної небезпеки до довгострокових соціальних та інституційних ризиків, що вимагають системної реформи. Ці виклики є прямим наслідком жорстокого нехтування Міжнародним гуманітарним правом, де мішенню ворога стає саме дитина та її прийнятна соціалізація у період дитинства. Тому не дивно, що серед найгостріших проблем, що перебувають у фокусі уваги суспільства є загибель та каліцтво дітей, їхня депортація, викрадення та незаконне утримання.

Викликом сьогодення є масове та незаконне переміщення українських дітей на територію РФ або тимчасово окуповані території, що порушує право на збереження індивідуальності, громадянства та сімейних зв'язків. Це створює проблему ідентифікації, обліку та повернення тисяч дітей. Так, Уповноважена президента з прав дитини Д. Герасимчук інформувала, що станом на кінець березня 2023 року українській владі точно відомо про понад 19,5 тисяч дітей вивезених з тимчасово окупованих територій до Росії, але це не остаточна цифра. Вона зазначила, що загалом йдеться про декілька сотень тисяч вивезених російською владою українських дітей з початку повномасштабного вторгнення¹. Уповноважена уточнила, що йдеться не лише про вивезених на територію Росії дітей, але й про примусово переміщених

¹ З окупованих територій до Росії вивезли понад 19,5 тисяч дітей, але цифра не точна. ОПУ. Суспільне Новини. URL: <https://suspihne.media/430455-z-okupovanih-teritorij-do-rosii-vivezli-ponad-195-tisac-ditej-ale-cifra-ne-tocna-upovnovazena-prezidenta/>

на окуповані території. Саме в цьому, за словами Д. Герасимчук, полягає складність точного підрахунку.

Наступний виклик полягає у постійній, всеохоплюючій та гібридній загрозі для фізичної безпеки дитини та руйнуванні базової інфраструктури її життєзабезпечення. Агресія РФ перетворила щоденне життя на зону високого ризику, що виходить за межі фронту. Головна небезпека полягає у систематичних ворожих масованих обстрілах, які прямо порушують право дитини на життя та безпеку. Однак, виклик є набагато ширшим, оскільки він включає руйнування критичної цивільної інфраструктури, що гарантує виживання. Зокрема, пошкодження енергосистеми, водогонів та теплопостачання створює пряму загрозу здоров'ю та розвитку дитини, особливо у зимовий період. Крім того, цілеспрямоване руйнування соціальної інфраструктури (шкіл, центрів розвитку і дозвілля, лікарень та дитячих садочків) повністю нівелює право на освіту та медичну допомогу. Окремим і довгостроковим викликом є широке використання окупантами вибухонебезпечних пристроїв (мін, нерозірваних боєприпасів) проти цивільних, що перетворює значні території на небезпечні зони і становить загрозу на десятиліття, перешкоджаючи нормальному фізичному розвитку та поверненню до безпечного мирного життя.

За офіційними даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини протягом повномасштабного вторгнення РФ в Україну майже 70% українських дітей були вимушені покинути рідні домівки та переміститися в межах країни або за кордон. Війна розлучила дітей з батьками, які стали на захист батьківщини, або в умовах воєнного стану не змогли виїхати з дітьми за межі України. Діти, які перебувають в Україні, постійно наражаються на небезпеку внаслідок ворожих масованих обстрілів з боку РФ, у зв'язку з пошкодженням енергосистеми, водогонів, теплопостачання, руйнуванням шкіл, лікарень, використанням окупантами вибухонебезпечних пристроїв проти цивільних тощо².

Особливо актуальною є проблема захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, а також соціальний захист дітей, постраждалих від воєнних дій. Це також стосується дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та тих, хто опинився у складних життєвих обставинах. Усі ці факти свідчать про те, що захист прав дитини в умовах збройного конфлікту є не лише гуманітарною, а й комплексною правовою та інституційною проблемою, що вимагає негайного вирішення.

² Діти війни. Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny>

Постійна загроза для фізичної безпеки дитини та руйнуванні базової інфраструктури її життєзабезпечення обумовлює такі виклики як нестабільний, ускладнений доступ до базових послуг. А саме, тривалі перебої або повна відсутність доступу до освіти, медичної допомоги та соціального захисту на прифронтових територіях. Це, у свою чергу, призводить до накопичувального негативного ефекту, коли порушення права на безпеку автоматично нівелює право на розвиток і здоров'я. Крім того, цілеспрямоване знищення шкіл, лікарень та житлового фонду ускладнює довгострокове планування реінтеграції сімей, поглиблюючи соціальну депривацію та роблячи дітей надзвичайно вразливими до психологічної травматизації та подальшої експлуатації. Все це породжує різке зростання ризиків експлуатації, кібербулінгу та впливу шкідливого контенту через вимушений перехід до онлайн-форматів (освіта, спілкування).

Ще одним викликом є те, що діти стають жертвами та свідками воєнних злочинів, що, у свою чергу, призводить до глибоких посттравматичних стресових розладів (ПТСР). Результати проведених досліджень з оцінки частоти виникнення ПТСР показали, що у дітей дошкільного віку цей показник становить 24,8%, а у дітей старшого віку та підлітків – 16%. У разі появи симптомів для сприяння одужанню може знадобитися спеціалізована допомога. Часто переживання та внутрішні потрясіння дитини проявляються у певних ознаках та симптомах або в проблемах з поведінкою³.

Серед задокументованих злочинів військових армії РФ щодо дітей виявлено непоодинокі факти загибелі та поранення дітей під час спроби евакуації, зокрема з Київщини, Харківщини тощо. Російські військові відкривали вогонь по автомобілях, що були позначені написами «діти» та під час евакуації рухались із білими прапорами⁴.

На відміну від фізичних травм, психологічна травматизація часто залишається латентною, але має руйнівний накопичувальний ефект, впливаючи на когнітивний розвиток, здатність до навчання та подальшу соціалізацію. У цьому контексті гострий виклик для національного механізму полягає у катастрофічній нестачі кваліфікованих психологів, психіатрів та соціальних працівників, які володіють методиками роботи

³ Виявлення ознак травми у дітей, які постраждали від війни. URL: https://www.executiveinsight.ch/application/files/2416/7083/3854/Childhood_war_trauma_leaflet_Ukrainian.pdf

⁴ Звіт Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській та Сумській областях в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 22 грудня 2022 року. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf>

саме з воєнною травмою. Існуюча система не готова до такого масштабного запиту на ментальне здоров'я, що вимагає негайного системного інвестування у підготовку спеціалізованих кадрів, здатних забезпечити довгострокову психосоціальну підтримку дітям у процесі повоєнної реінтеграції. Оскільки існуюча система не в змозі покрити масштабний запит на послуги ментального здоров'я відповідними кадрами, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні долучається до формування первинного ланцюжка психологічної допомоги. Розроблена ними брошура з порадами щодо піклування про дитину під час війни виступає компенсаторним механізмом первинної психологічної стабілізації, спрямованим на протидію гострим посттравматичним розладам. Брошура надає базові інструменти стабілізації безпосередньо батькам та опікунам⁵. Рекомендації ЮНІСЕФ виконують функцію поширення мінімальних знань про психологічну підтримку серед неспеціалістів, створюючи тимчасовий фундамент для подальшої, більш глибокої роботи, коли система спеціалізованої допомоги буде відновлена. Таким чином, рекомендації є важливим національним механізмом початкового рівня, який через підтримку базових функцій життя створює необхідний фундамент для подальшої спеціалізованої психотерапії та довгострокової реабілітації дітей із глибокими посттравматичними розладами.

Втім, виклики агресії, що призводять до глибоких посттравматичних стресових розладів у дітей, не обмежуються лише фізичними та психологічними травмами. Ворог цілеспрямовано атакує фундамент української нації – її ідентичність та цінності. З огляду на це, вкрай актуальним викликом в умовах збройної агресії є мілітаризація та пропаганда у молодіжному середовищі, що детермінує знищення української ідентичності та денаціоналізацію. Так, на окупованих територіях Росія цілеспрямовано впроваджує власні цінності та стандарти, знищує українську ідентичність, змінює світогляд молодого покоління, пропагуючи позитивне ставлення до агресора та його війська. Крім того, дітей позбавляють права на рідну мову й історичну пам'ять, а також залучають до воєнізованих структур, зокрема «Юнармії»⁶.

⁵ Поради батькам під час війни. ЮНІСЕФ 2022. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/18131/file/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8.pdf>

⁶ Аналітичний звіт «Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України». URL: <https://cpd.gov.ua/reports/analitichnyj-zvit-militaryzacziya-ukrayinskyh-ditej-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/>

На тимчасово окупованих територіях Запорізької області влада Російської Федерації системно впроваджує політику мілітаризації та ідеологічної обробки українських дітей. Лише протягом 2024 року було зафіксовано низку цілеспрямованих дій, що свідчать про примусове знищення української ідентичності та залучення дітей до пропагандистських і воєнізованих рухів. Наприклад, українські школярі вже пройшли кілька військових «вишколів», організованих російськими окупантами. Також, влітку було створено 12 молодіжних рухів, що активно займаються пропагандою. У серпні загарбники проводили мілітаристські заходи навіть у дитячих садках, щоб «романтизувати війну». З вересня в школах запроваджено новий предмет «Основи безпеки та захист Батьківщини», де навчатимуть тактичної медицини, військової підготовки, зокрема роботи з БПЛА, гранатами та автоматом. Крім того, у березні 2024 р. було створено так звані кадетські класи з посиленою військовою підготовкою. Всі ці заходи є частиною послідовної стратегії, спрямованої на формування у дітей позитивного ставлення до агресора та залучення їх до російської армії⁷. Це є яскравим проявом мілітаризації, коли дітей з раннього віку залучають до воєнізованих організацій, де їм прищеплюють навички поведінки зі зброєю та культ «військового патріотизму». Такі дії ворога є прямим порушенням міжнародних норм, що забороняють залучення дітей до військових конфліктів та воєнізованих груп.

Усвідомлення безпрецедентної системності та багаторівневості вищезначених загроз: від фізичного знищення до психологічної травми і денационалізації, безумовно, вимагає формування адекватного інституційного захисту. У зв'язку з цим критичного значення набуває трансформація національного механізму захисту прав дитини в умовах збройної агресії. Захист дитинства в таких умовах не може бути фрагментарним, він вимагає дієвої, консолідованої структури, здатної перетворити міжнародні зобов'язання на практичні дії.

Національний механізм захисту прав дитини в умовах збройної агресії охоплює сукупність державних інституцій, правових процедур, програмних документів та міжвідомчих інструментів, які функціонують на національному рівні з метою запобігання, припинення та ліквідації наслідків порушень прав дитини, спричинених воєнними діями та окупацією. Інституційна дієздатність та відповідність національного механізму захисту прав дитини європейським стандартам

⁷ Клішук Л. Як пропаганда рф забирає дитинство і життя молоді в окупації та чому Україні важливо протистояти мілітаризації на TOT. URL: <https://armyinform.com.ua/2025/01/31/yak-propaganda-rf-zabyraye-dytynstvo-i-zhyttya-molodi-v-okupaciyi-i-chomu-ukrayini-vazhlyvo-protystoyaty-militaryzacziyi-na-tot/>

забезпечується через прийняття стратегічних програмних документів, що визначають чіткий курс реформ. Таким основоположним документом, що охоплює період як гострої фази агресії, так і повоєнної відбудови, стало розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках» (далі – Національна стратегія)⁸. Національна стратегія виступає фундаментальним кроком до трансформації української системи правосуддя. Це не просто декларація, а комплексний, часовий та фінансово обґрунтований план дій. Національна стратегія спрямована на створення в Україні повноцінної та ефективної системи правосуддя, дружнього до дитини, що відповідає міжнародним стандартам (зокрема, Стратегії Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства»⁹).

Національна стратегія визначає подальші кроки у ювенальній сфері та охоплює більш широке коло проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням прав дитини в умовах воєнного стану; забезпеченням прав і найкращих інтересів дітей, які схильні до протиправної поведінки, та дітей, які вчинили правопорушення, дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень і різних форм насильства, а також дітей, які стали свідками кримінальних правопорушень, дітей, законні права та інтереси яких стикаються із системою правосуддя під час вирішення цивільних спорів, що стосуються життя дитини; забезпеченням прав і свобод дитини в Інтернеті. Реалізація Національної стратегії передбачає системну профілактику правопорушень серед дітей, посилення захисту їхніх прав у цифровому середовищі та постійне підвищення кваліфікації всіх суб'єктів, що працюють із дитиною.

Національна стратегія впроваджує низку важливих інновацій, необхідних для роботи з наслідками збройного конфлікту, що пов'язано із:

- забезпеченням тісної співпраці між юристами, поліцією, соціальними працівниками, медиками та психологами. Це особливо важливо для роботи з травмованими дітьми, оскільки лише комплексний підхід гарантує ефективну допомогу;

⁸ Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>

⁹ Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства». <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

- відновним правосуддям, де акцент робиться на медіації та примиренні для неповнолітніх правопорушників замість покарання, що сприяє реінтеграції та зменшенню рецидиву;

- кадровою спеціалізацією суддів та інших працівників, які розглядають справи, в яких залучені діти, що підвищує якість судочинства;

- формуванням моделі Barnahus, що є стандартом, який передбачає проведення всіх процесуальних дій з дитиною в одному, дружньому просторі, з метою уникнення багаторазових допитів та інших процесуальних процедур.

Таким чином, Національна стратегія 2028 року є національною відповіддю на європейські вимоги, створюючи системну основу для захисту прав дитини у сфері юстиції як під час війни, так і у важливий період повоєнної відбудови.

Особливості національного механізму захисту прав дитини в умовах повоєнної відбудови України визначаються необхідністю комплексного переходу від кризового реагування до інституційної стійкості та реформування системи відповідно до європейських стандартів. Цей механізм, закріплений, зокрема, у Національній стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженні операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках. Він включає документування та міжнародну співпрацю, маючи подвійну мету: по-перше, захист прав в умовах сьогодення, по-друге, забезпечення справедливості в майбутньому. Стратегічний механізм виражається у системному документуванні воєнних злочинів проти дітей та посиленні міждержавної співпраці для пошуку та повернення депортованих дітей відповідно до вимог МГП. Однак ефективність притягнення до відповідальності на міжнародному рівні прямо залежить від якості та належної організації внутрішніх процесів. Саме тому введення правового режиму воєнного стану суттєво ускладнило здійснення кримінальних проваджень щодо дітей, виявивши відсутність єдиних підходів до розслідування та забезпечення конфіденційності. Гострою проблемою залишається проведення досудового розслідування та якісний збір доказів воєнних злочинів, особливо щодо сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, що вимагає впровадження додаткових гарантій захисту. Критичним елементом є забезпечення взаємодії з міжнародними інституціями (зокрема, Спеціальним представником Генсекретаря ООН з питань дітей у збройних конфліктах), що є необхідним для ефективної фіксації порушень та подальшого притягнення агресора до відповідальності. Крім того, значно зросли ризики безпеки дітей, переміщених за кордон, натомість відсутність дієвої координації з країнами тимчасового

перебування унеможливило негайне реагування на вчинення щодо них кримінальних правопорушень. Таким чином, Національна стратегія має стати програмним документом для усунення цих системних недоліків і забезпечення правосуддя, дружнього до дитини, в умовах воєнного часу.

Актуальні виклики обумовлюють перехід від точкового реагування до стратегічного, мультидисциплінарного та інституційно стійкого підходу, що є національним стратегічним пріоритетом. Ця трансформація вимагає не лише кримінально-правового переслідування воєнних злочинів, але й фундаментальної реформи юстиції для забезпечення дружнього до дитини правосуддя, яке враховує глибоку травматизацію та сприяє комплексній соціальній реінтеграції. Стійкість системи вимагає не лише оновлення кримінальної та цивільної юстиції, а й адаптації до гібридних загроз, що включає регулювання цифрового середовища як один із пріоритетів Ради Європи. Успішна реалізація цих завдань, є важливим кроком до повоєнної відбудови України та формування цілісної системи, здатної захищати дитину як у фізичному, так і у віртуальному просторі відповідно до європейських стандартів.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що виклики захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови України є системними, охоплюючи фізичні травми, психологічні розлади та загрози ідентичності. Відповідно, це обумовлює необхідність трансформації національного механізму від фрагментарного реагування до інституційно стійкого підходу. Однак, зважаючи на масштаб воєнних злочинів (зокрема, депортації) та обмеженість національних ресурсів, забезпечення ефективного захисту неможливе без консолідації зусиль на глобальному рівні. Саме тому наступним етапом дослідження є аналіз міжнародно-правових норм захисту прав дитини у воєнних конфліктах, що формують необхідну зовнішню міжнародну рамку для притягнення до відповідальності за воєнні злочини та повоєнну відбудову.

2. Міжнародно-правові засади та гуманітарні норми захисту прав дитини у воєнних конфліктах

Характеризуючи міжнародні норми необхідно зазначити, що на території України безумовний пріоритет щодо будь-якої галузі права має Конституція, яка має найвищу юридичну силу і виступає нормою прямої дії (ст. 8)¹⁰. У той же час конституційні приписи ст. 9 Конституції передбачають не загальний пріоритет міжнародного права, а пріоритет норм міжнародного договору, згода на обов'язковість яких дана

¹⁰ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховною Радою України, після чого міжнародні норми можна вважати частиною національного законодавства.

Запровадження засад, що визначають питання реалізації та захисту прав і інтересів дитини, поведження з неповнолітніми, які порушили закон, належить до глобальних питань сучасної міжнародної спільноти. Цей інтерес пояснюється визначальною роллю підростаючого покоління в гарантуванні життєздатності суспільства і прогнозуванні його майбутнього розвитку. Саме тому, жодна держава у світі не може претендувати на роль зразка в царині визначення основ прийняттого розвитку дитини, захисту її прав та інтересів, а також правил поведження з неповнолітніми із суспільно неприйнятною поведінкою.

Історія людства практично не знає періодів, коли б діти, не страждали від збройних конфліктів. Вразливість дитини у цьому контексті означає критичну відсутність спеціалізованого захисту в умовах, коли її існування, самобутність, ідентичність та майбутній розвиток наражаються на пряму небезпеку. На жаль, повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України стала новітнім і найбільш жорстоким прикладом системного порушення більшості міжнародно-правових норм та гуманітарних засад, особливо щодо дитини.

Забезпечення прав дитини є однією з глобальних проблем сучасності, у вирішенні якої зацікавлена вся міжнародна спільнота. Міжнародний захист прав дітей під час збройних конфліктів становить собою систему взаємоузгоджених дій держав та міжнародних організацій, спрямованих на формування повноцінної та гармонійно розвиненої особистості, сприяння закріпленню цих прав у національному законодавстві та надання необхідної допомоги. Так, Міжнародне гуманітарне право вимагає, щоб кожна сторона конфлікту вжила всіх можливих запобіжних заходів щодо вибору засобів та методів ведення воєнних дій для уникнення випадкової загибелі або поранення цивільного населення, зокрема дітей¹¹. При цьому, слушною є думка Мануїлової К. В., яка зазначає, що не дивлячись на те, що існують механізми захисту прав дітей під час активних збройних конфліктів, їх реальне функціонування та належне виконання знаходяться на недостатньому рівні¹².

Міжнародно-правове регулювання передбачає подвійний захист дитини: як особи, яка не бере участі у збройних конфліктах, та як найбільш уразливої особи, що потребує особливих гарантій. У період

¹¹ Звичайне міжнародне гуманітарне право. Норми (переклад Антон Льовін, Ольга Поєдинок, Лідія Сивко). URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irc_857_henckaerts.pdf

¹² Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8>

міжнародних збройних конфліктів діти підпадають під захист Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни¹³. Це забезпечує їм основний принцип гуманного поводження, що включає повагу до життя, фізичної та психічної недоторканності, а також забороняє примус, тортури та репресалії.

Женевська конвенція та Додаткові протоколи до неї забезпечують вжиття заходів, необхідних для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцяти років, не залишалися сиротами або без належного нагляду дорослих; заборону незаконної та насильницької депортації цивільного населення, включно з дітьми, з окупованої території, що є ключовою нормою для засудження та повернення українських дітей, вивезених до РФ.

Женевська конвенція забезпечує історичний базис захисту, але виклики сучасної агресії, зокрема системне насильство проти дітей в Україні, вимагають дієвих міжнародних інструментів переслідування. Ці інструменти дозволяють перетворити порушення норм МГП на об'єкт міжнародного кримінального права. Відтак, Римський статут Міжнародного кримінального суду став центральним документом, що дозволяє кваліфікувати злочини проти дітей як воєнні. Так, відповідно до ч. 2 ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду, призов та військову службу чи мобілізацію дітей, які не досягли 15-річного віку, або з їх активне використання у бойових діях у межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів визнаний воєнним злочином¹⁴.

Особливий акцент у висновках щодо Стратегії ЄС з прав дитини Рада Європейського Союзу зробила на необхідності захисту прав дітей у кризових або надзвичайних ситуаціях. На тлі повномасштабної агресії Росії проти України ці висновки набувають критичного значення. Рада ЄС чітко підкреслює необхідність посилення захисту українських дітей, які зіткнулися зі збройним конфліктом та його важкими наслідками. Пріоритетні напрями захисту, визначені Радою ЄС, безпосередньо стосуються найбільш гострих викликів сьогодення: захист від вербування збройними силами та групами; протидія торгівлі людьми та сексуальній експлуатації; запобігання незаконному усиновленню та розлученню з їхніми сім'ями, що є ключовим у контексті насильницької депортації¹⁵.

¹³ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни двід 12 серпня 1949 року. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

¹⁴ Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

¹⁵ European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/>

Рада ЄС закликає держави-члени покращити захист дітей у надзвичайних ситуаціях, зокрема шляхом: встановлення процедур прийому, які забезпечують захисне житло, адаптоване до потреб дитини, гарантують їй фізичне та психічне здоров'я та забезпечують їй доступ до основних послуг; надання допомоги дітям без супроводу, зокрема шляхом швидкого призначення законного опікуна або відповідного представництва; посилення політики боротьби з торгівлею дітьми, визначення стратегій виявлення жертв торгівлі дітьми та підвищення обізнаності про ризик експлуатації серед дітей та їхніх сімей; забезпечення того, щоб надзвичайні ситуації не використовувалися для опіки над дітьми, і, зокрема, щоб усиновлення не відбувалося під час збройних конфліктів¹⁶.

Стратегічні висновки Ради ЄС зосереджені на необхідності комплексної та системної політики захисту прав дитини, що слугує прямим орієнтиром для євроінтеграції України. Цей заклик містить чотири ключові вимоги, які потребують негайної інституційної відповіді. По-перше, ЄС вимагає розробити комплексну політику для забезпечення прав усіх дітей без будь-якої дискримінації, що для України означає необхідність прийняття на рівні закону мультидисциплінарного підходу, який гарантує рівний доступ до послуг усім дітям, включно з внутрішньо переміщеними та тими, що проживають на прифронтових територіях. По-друге, необхідно активізувати зусилля щодо запобігання та боротьби з усіма формами насильства щодо дітей. У відповідь на це, Україна має зосередитися на масштабному впровадженні моделі «Барнахус» та інших центрів, дружніх до дитини, для запобігання вторинній травматизації дітей-жертв злочинів під час їх розслідування. По-третє, Рада ЄС закликає зміцнити системи правосуддя, щоб вони відповідали правам та потребам дітей. Це вимагає пріоритетного фінансування та кадрового забезпечення імплементації Національної стратегії до 2028 року у сфері юстиції, що включає спеціалізовану підготовку всіх суб'єктів системи для роботи з військовою травмою.

Нарешті, ЄС вимагає розширити можливості для дітей бути відповідальними та стійкими членами цифрового суспільства. Це є прямою рекомендацією для України щодо інтеграції безпеки в Інтернеті та цифрової грамотності до освітніх програм, спрямованої на запобігання експлуатації дітей у кіберпросторі та відновлення їхньої української ідентичності після ворожої пропаганди. Ці вимоги Ради ЄС

¹⁶ European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/>

підтверджують, що правовий та інституційний досвід України має бути спрямований на створення стійкої, недискримінаційної та дружньої до дитини системи, здатної ефективно протистояти як фізичним, так і гібридним загрозам воєнного та повоєнного періоду.

Таким чином, ці висновки ЄС формують потужну зовнішню рамку та визначають європейські пріоритети, які мають бути інтегровані в національний правовий та інституційний досвід України.

Як частина цивільного населення, діти підпадають під дію всіх норм міжнародного гуманітарного права, але водночас МГП забезпечує їм спеціальний захист, враховуючи їхню особливу незахищеність. Захист прав дитини не може бути забезпечений лише шляхом посилення її правової самостійності. Він вимагає пошуку зовнішніх інституційних механізмів, які перекладають пряму відповідальність за недоторканість дитини на всіх учасників життя – від держав до представників гуманітарних організацій. Цей правовий та інституційний досвід міжнародної спільноти є фундаментальною засадою для розбудови стійкого національного механізму захисту прав дитини в Україні в умовах сьогодення та повоєнного періоду.

Міжнародно-правові засади та гуманітарні норми захисту прав дитини у воєнних конфліктах полягають у створенні комплексної, багаторівневої системи гарантій, які виходять за межі загального захисту цивільного населення. Вони визнають дитину як особливо вразливого суб'єкта та вимагають пріоритетного захисту її права на життя, виживання та розвиток навіть в умовах бойових дій.

Захист цивільного населення, і особливо дітей, залишається однією з найбільших та найгостріших проблем міжнародного права в умовах збройного конфлікту. Попри те, що захист цивільних осіб є загальновизнаним міжнародним імперативом, його актуальність постійно загострюється. У сучасних війнах, включно з агресією проти України, стираються межі між комбатантами та цивільним населенням, а застосування нових видів зброї, що не розрізняє цілі, призводить до того, що основні втрати припадають саме на цивільне населення, де діти є найбільш вразливою його частиною.

Міжнародне гуманітарне право передбачає широкий спектр заходів для протидії цим загрозам. У разі збройного конфлікту діти користуються спільним захистом, який надається всім цивільним особам, які не беруть участі у бойових діях. Це гарантує їм гуманне поводження, що є основоположною нормою МГП. Крім того, на додаток до загального захисту, міжнародне право вимагає надання дітям спеціальних гарантій, визнаючи їхню особливу незахищеність і необхідність пріоритетного забезпечення їхніх прав на життя, здоров'я та розвиток в умовах воєнних дій.

Характеристика загальних міжнародно-правових засад захисту прав дитини полягає у їхній універсальності, комплексності та пріоритетності. Ці засади створюють юридично обов'язкову рамку для всіх держав, визнаючи дитину самоцінним та особливо вразливим суб'єктом, що потребує спеціальних гарантій. Наріжним каменем цих засад виступає Конвенція ООН Про права дитини, у якій є вимога від держав-учасниць не лише пасивного невтручання, але й активного забезпечення умов для реалізації прав. Це означає обов'язок імплементувати чотири ключові принципи у національне законодавство та політику: недискримінація, пріоритет найкращих інтересів дитини, право на життя, виживання та максимальний розвиток, а також право на участь та повагу до думки дитини. Таким чином, міжнародно-правові засади є не просто деклараціями, а фундаментом для розбудови національних інституційних механізмів, які мають захищати дитину від усіх форм насильства та нехтування, а також гарантувати її повноцінний розвиток.

Сучасні міжнародно-правові механізми захисту дітей, які постраждали в ситуації збройного конфлікту, підкріплені численними резолюціями Ради Безпеки ООН, які структуровані на два ключових етапи: превентивний (до воєнного конфлікту) та відновлювальний (після воєнного конфлікту).

На першому етапі держави-учасниці зобов'язані застосовувати превентивні дії для максимального усунення осіб, які не досягли вісімнадцяти років, від участі у збройних конфліктах та мінімізації їхньої фізичної небезпеки. Ці міри включають обмеження призовного віку, евакуацію дітей із зон бойових дій та забезпечення неприпустимості вербування. У контексті України це означає необхідність посилення кримінальної відповідальності за будь-які спроби вербування українських дітей на тимчасово окупованих територіях та забезпечення міжнародного переслідування за ці дії. Крім того, критично важливим є створення «зелених коридорів» та постійних безпекових протоколів евакуації, особливо для дітей із інституційних закладів, а також проведення цільових інформаційних кампаній для населення в окупації про правові наслідки вербування, ґрунтуючись на нормах Римського Статуту.

Другий етап є важливим для повоєнної відбудови, оскільки він зосереджений на подоланні глибоких душевних і фізичних травм, отриманих дітьми в умовах збройної агресії. Міжнародні вимоги тут стосуються забезпечення повернення дітей у сім'ї після збройного конфлікту та гарантування права на захист та догляд. Для України це передбачає розширення міжнародної коаліції для примусового повернення депортованих дітей та створення єдиного національного Реєстру постраждалих дітей з метою швидкого возз'єднання сімей. Найбільш стратегічною рекомендацією є впровадження національної

програми психосоціальної реабілітації, інтегрованої в систему освіти та охорони здоров'я. Ця програма вимагає підготовки значної кількості кваліфікованих спеціалістів (психологів, соціальних працівників), здатних працювати з воєнною травмою, та забезпечення її довгострокового фінансування.

Такий двоетапний підхід дозволяє Україні не лише реагувати на поточні порушення, але й стратегічно планувати комплексний правовий та інституційний досвід захисту дитинства у довгостроковій перспективі.

Міжнародні засади захисту прав дитини у воєнних конфліктах є комплексною системою, яка встановлює подвійний, безумовний захист дитини: як частини цивільного населення та особливо вразливого суб'єкта. Ці принципи вимагають гуманного поводження; заборону тортур, депортації, вербування та інші воєнні злочини, а також забезпечують юридичні механізми притягнення до відповідальності за ці діяння. Ця міжнародна рамка виступає зовнішньою опорою для України, оскільки вона визначає європейські стандарти для реформи національного механізму захисту прав дитини. Кінцева мета полягає у стратегічній імплементації цих вимог, що передбачає як превентивні заходи для усунення дітей від небезпеки, так і відновлювальні програми для їхньої повноцінної реабілітації та реінтеграції у повоєнний період.

ВИСНОВКИ

Під час збройного конфлікту українські діти зіткнулися з беспрецедентною кількістю ризиків. Найбільш очевидними загрозами є загибель, отримання каліцтва, ризик залишитися сиротою та опинитися в числі вимушених переселенців чи незаконно депортованих. Втрата доступу до послуг медичної допомоги та освіти створює не лише загрозу життю, але й довгострокові негативні наслідки для їхнього розвитку.

Крім того, діти, які залишилися без належного нагляду, наражаються на підвищений ризик стати жертвами різних форм неналежного та протиправного поводження. Це включає потенційний ризик стати об'єктом вербування до збройних формувань чи жертвою торгівлі людьми. Розруха, спричинена агресією, змушує дітей жебракувати або братися за важку, низькооплачувану роботу, що є прямою формою експлуатації. Саме тому правовий та інституційний досвід захисту дитини має бути адаптований, ґрунтуючись на міжнародних гуманітарних нормах, для створення дієвих механізмів, які протистоятимуть цим багаторівневим загрозам у сьогоденні та забезпечать стійке відновлення у повоєнний період.

Узагальнюючи виклики, спричинені збройною агресією, слід констатувати системне і багаторівневе порушення фундаментальних прав дитини, що виходить далеко за межі фізичної безпеки. Найгострішою проблемою, що є прямим порушенням міжнародного

гуманітарного права, залишається масова депортація та насильницьке переміщення українських дітей, що створює безпрецедентний виклик для їх ідентифікації та повернення. Крім того, діти є жертвами та свідками воєнних злочинів, що призводить до глибокої психологічної травматизації та критичної нестачі кваліфікованої допомоги. Особливу небезпеку становить мілітаризація свідомості та використання пропаганди на окупованих територіях. Наслідком війни став також крах доступу до базових послуг (освіта, медицина), а вимушений перехід у цифрову сферу загострив ризики експлуатації та кібербулінгу. Таким чином, ці виклики вимагають від України стратегічного, мультидисциплінарного підходу та негайної імплементації європейських стандартів для захисту дитинства.

Стратегічна фаза захисту прав дитини, пов'язана з повоєнною відбудовою, вимагає глибокої інституційної трансформації. Ключовий виклик полягає у необхідності реформи юстиції для забезпечення дружнього до дитини правосуддя, що охоплює успішну імплементацію Національної стратегії до 2028 року та уникнення ретравматизації дітей-жертв злочинів. Паралельно гостро постає питання соціальної реінтеграції, що вимагає запобігання ризику девіантності серед дітей у складних життєвих обставинах та активного впровадження відновного правосуддя. Довгостроковий успіх також залежить від комплексного відновлення, яке передбачає забезпечення довготривалої психосоціальної підтримки для цілих поколінь, незважаючи на катастрофічну нестачу фінансових та кадрових ресурсів. Нарешті, важливим є відновлення ідентичності та правового статусу дітей, що повертаються з окупації, для їхньої повноцінної соціалізації та повернення до правової визначеності.

Міжнародні засади захисту прав дитини у воєнних конфліктах є комплексною системою, що встановлює подвійний, безумовний захист дитини. Ця система вимагає гуманного поводження, абсорбує тортури, депортацію, вербування та інші воєнні злочини, а також забезпечує юридичні механізми притягнення до відповідальності за ці діяння. Таким чином, міжнародні норми забезпечує дітям подвійний, кумулятивний захист та створюють наріжний камінь міжнародного правового досвіду, який Україна має активно використовувати для захисту своїх дітей від воєнних злочинів.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене аналізу правового та інституційного досвіду захисту прав дитини в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії та у період повоєнної відбудови. Проблематика полягає у безпрецедентній системності загроз та безпекових викликів, від фізичних травм та депортації до соціальної дезінтеграції та гібридних атак на дитячу ідентичність. Це вимагає відповідної трансформації

національних механізмів з урахуванням реалій сьогодення та умов повоєнної відбудови України.

Обґрунтовано необхідність переходу від кризового реагування до інституційно стійкого, мультидисциплінарного підходу, що є основою Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції до 2028 року. Визначено, що міжнародно-правові норми, зокрема положення Женевських конвенцій та Римського статуту, є зовнішньою рамкою для притягнення до відповідальності за воєнні злочини та для реформи юстиції, дружньої до дитини. Проаналізовано висновки Ради ЄС щодо стратегії прав дитини що є підґрунтям для формування комплексної політики без дискримінації, зміцнення юстиції, дружньої до дитини, та розвитку стійкості дітей у цифровому суспільстві.

Наголошено, що довгостроковий успіх захисту залежить від стратегічної імплементації міжнародних стандартів, що включає запобігання ретравматизації, комплексну психосоціальну підтримку та відновлення правового статусу та ідентичності дітей, які повертаються з окупації. Таким чином, дослідження формує бачення подальших інституційних пріоритетів для успішної повоєнної відбудови України.

Література

1. European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/>

2. Аналітичний звіт «Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України». URL: <https://cpd.gov.ua/reports/analitichnyj-zvit-militaryzacziya-ukrayinskyh-ditej-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/>

3. Виявлення ознак травми у дітей, які постраждали від війни. URL: https://www.executiveinsight.ch/application/files/2416/7083/3854/Childhood_war_trauma_leaflet_Ukrainian.pdf

4. Діти війни. Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny>

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни

двід 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

6. З окупованих територій до Росії вивезли понад 19,5 тисяч дітей, але цифра не точна. ОПУ. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/430455-z-okupovanih-teritorij-do-rosii-vivezli-ponad-195-tisac-ditej-ale-cifra-ne-tocna-upovnovazena-prezidenta/>

7. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми (переклад Антон Льовін, Ольга Поєдинок, Лідія Сивко). URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf

8. Звіт Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській та Сумській областях в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 22 грудня 2022 року. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf>

9. Кліщук Л. Як пропаганда рф забирає дитинство і життя молоді в окупації та чому Україні важливо протистояти мілітаризації на ТОТ. URL: <https://armyinform.com.ua/2025/01/31/yak-propaganda-rf-zabyraye-dytynstvo-i-zhyttya-molodi-v-okupacziyi-i-chomu-ukrayini-vazhlyvo-protystoyaty-militaryzacziyi-na-tot/>

10. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8>

12. Поради батькам під час війни. ЮНІСЕФ 2022. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/18131/file/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8.pdf>

13. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>

14. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

15. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства». <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

Інформація про автора:
Юзікова Наталія Семенівна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49044, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0879-2228>